

Turkish Studies

Comperative Religious Studies

Volume 13/17, Summer 2018, p. 205-220

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14016>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Ağustos 2018

✓ Accepted/Kabul: Eylül 2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ – Dr. Öğr. Üyesi
Recep Orhan ÖZEL

This article was checked by iThenticate.

PEYGAMBERLERE GELEN İLAHİ MESAJI TAMAMLAYICI ÜÇ TEMEL ÖLÇÜ: MİZÂN, FURKÂN VE HİKMET

Murat KAYA*

ÖZET

İnsanın, imtihan için yaratıldığı dünyada o imtihanı başarabileceği şekilde doğru bir hayat yaşayabilmesi için bir takım ölçülere ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere Allah Teâlâ insanların en seçkinlerinden peygamberler göndermiş ve onlara ilâhi mesajı taşıyıcı kitaplar vahyetmiştir. Peygamberler de kendilerine kendi dilleriyle iletilen bu kitapları tebliğ ve beyan ederek, insanları sırat-ı müstakime davet etmişlerdir. Şu kadar var ki, Allah Teâlâ'nın peygamberlere ilettiği bilgi sadece "kitap"la sınırlı kalmamış, onlara "kitap"la birlikte, onun mana ve maksadını destekleyip hedefine ulaşmasına yardım edici üç temel ölçü daha lütfedilmiştir. Kur'an bunları *Mizân*, *Furkân* ve *Hikmet* olarak isimlendirir. Bu üç ölçünün ortak noktası insanda bir kabiliyet hâline gelerek onun fikrine, sözüne ve fiiline yön vermeleri, en doğruya isabet etmesini ve işini en güzel şekilde yapmasını sağlamalarıdır. Bunlar öncelikle peygamberlere verilir, daha sonra takva sahibi salih kullara lütfedilir. Bu ölçüleri kullanabilecek seviyeye gelen bir insan, çok büyük bir hayra ulaşmış, önünü aydınlatacak ve her ihtiyaç duyduğunda rahatlıkla kullanabileceği bir nûr elde etmiş olur. Dünya hayatını aydınlık bir şekilde yaşadığı gibi, çevresini de aydınlatır ve ebedi hayatta üstün bir mevki elde eder. Dolayısıyla bu kavramlar üzerinde ısrarla durup onları insanların şuurlarına iyice yerleştirmelidir. İşte bu makalede bu üç kavramın anlamları incelenerek "peygamber-ilâhi kitap"la ilişkileri bağlamında birbirleriyle olan irtibatları ve birbirlerini tamamlayıcı birer unsur oluşları tespit edilip temellendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, tefsir, mizân, furkân, hikmet.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, El-mek: muratkaya43@gmail.com

**THREE FUNDAMENTAL MEASURE COMPLEMENTARY TO
THE DIVINE MESSAGE COMING DOWN TO PROPHETS:
MIZAN, FURKAN AND WISDOM**

ABSTRACT

Of a human, who is created in the world for exam and who wants to be successful on this exam, in order for living a righteous life needs some measures. In order to meet this need, Allah has sent prophets by choosing from the most elite of the people and has revealed to them books bearing the message of divinity. The prophets, who were given books in their own language, also invited people by have been proclaiming these books. However, the information that Allah sends to the prophets is not limited to “the book”, but together with “the book”, three fundamental measures have been given to him that helps him to achieve his goals and aims. The Qur’an calls them Mizan, Furkan and Wisdom. The common point in these measures is that they become as a personal ability making him to direct his idea, taking right action, and doing his job nicely. These are first given to the prophets, and then to the righteous people with piety. A person, who arrives at a level that can use these measurements, has reached a great deal of good, has had a light that illuminates his way and can be easily used whenever he needs. Such a human lives the world brightly, it enlightens its surroundings and acquires a superior position in eternal life. Therefore, these concepts must be firmly emphasized and they be placed well in people’s consciousness. Therefore, in this article by examining the meanings of these three concepts, the relations among each other are being determined in the context of the “prophet and divine book”, and are being tried to be determined that they are the complement of each other.

STRUCTURED ABSTRACT

The Almighty Creator makes connection with human beings through divine revelation. He notifies his will, commandments and prohibitions with messengers who are chosen among the people. The revelations that come to the Prophets consist of pages and books. Are there other things given to the prophets except revelation? If so, what are these? According to those who claim that only the book has been given to the prophet, the messengers only convey the revelations, and their duties end. When it is accepted that other knowledge and abilities other than the book are given to the prophets, together with conveying the book, a duty of explication comes to the agenda. In this case, the messengers, with their words and lives, explain the divine revelation and they become an example to the people. Then their words and lives are of great importance to later people. In this article we will try to determine which of the above two claims is more accurate.

According to the Qur’an, it is stated that, the divine grace and help to the people through the prophets, are not limited to the book, besides that *Mizân*, *Furkân* and *Wisdom* are also downloaded in support of it. These three Qur’anic concepts have been scattered in commentaries and miscellaneous studies, but been not addressed collectively and in relation

with the book and prophet. In this article we will bring together these explanations which are in various verses and try to show how it related to the book and the prophet.

The Holy Qur'an states that, besides divine books, the three fundamental measures has been given to prophets in order for them walking in the right way and telling this right way to the people. The commentators has giving the following meanings to the word *mîzân*, one of these three measures, which take place in various verses: The measure and harmony in the universe, the justice, the balance, the righteousness in the Hereafter, mind, given provisions and Sharia to humans, the Qur'an, the Prophet Muhammad (pbuh), human's sobriety in all acts and words, the action given against obedience and rebellion, to say the right word, a feature that given to prophets beside the book, ability and measure, bestowed on righteous people, the ability of doing everything fairly, that is, in a balanced and moderate manner, spiritual weight and value. The principal direction of *mîzân* in which we want to draw attention is the fact that it is a measure, an intelligence and idea, which provides sobriety in actions and words and which includes the reason and balance which are also given to the prophets.

It is seen that *Mîzân* is closely related to the prophets, the divine books and iron. *Mîzân* is ordered by the book and the prophet, who is the living example and representative of the *mîzân*, conveys and explains the book which sent down to him. In conclusion, all three of them are related to each other, connected each other and they have a great meaning for people. From another point of view, while the boundaries of the book and religion are protected, the boundaries of life, property and property are preserved.

Mîzân has a close relationship with the Qur'an in particular. In Surat el-Rahman, Allah, first of all, speaks of the knowledge and then mentions the Qur'an which contains the honorable knowledge among kinds of knowledge. Then he talks about justice, and then mentions the subject closely related to justice, this subject is the *mîzân* that is, measure. The uses of the word Quran and the *Mîzân* in Qur'an are similar to each other. The God Almighty, in the verses 7-9 of the Surat el-Rahman, uses the word *mîzân* three times, each time with a different meaning. The God Almighty, in the verses 7-9 of the Surat-el-Rahman, uses the word *mîzân* three times, each time with a different meaning. First, weighing instrument and placing this instrument; the latter, in the sense of "do not exceed the scale in weighting"; and the third, in the sense of "do not decrease anything that is measured and weighed" is used. In the same way, Allah has used the word Qur'an as a infinitive form of the verb قرأ (read) (Al-Qiyamah 75/18), and as something that has been read (ism al-maf'ûl) and as the book which contains something to read (in al-Qiyamah 75/17, Ra'd 13/31). There is also a similarity between the Qur'an and *mîzân* in terms of weight meaning. There is a knowledge in the Qur'an not found in other books; and there is a justice in *mîzân* that is not found in other tools.

Furkân, the second measure, has been given the meanings of help, victory, spaciousness, way out, getting rid of doubts, salvation, splitting of the sea, miracles, separating between right and wrong. At the same time, *furkân*, as the name and the qualification of the divine books and

especially of the Qur'an, is tools and the abilities of all kinds of material and spiritual which make distinction between the right and the wrong given to the prophet and to the believers old or new, every event that separates the right from the wrong, every action of Allah and his creatures has been named as *furkân*. *Furkân*, which we are more concerned with, is the ability to distinguish between right and wrong. Allah gives a light and a testimony to the hearts of His prophets, and they easily separate between right and wrong.

The third measure is the *wisdom*. The commentators have stated that the *wisdom* in the Qur'an is the specific provisions, orders, and rulings given to the prophets by the book, but different from it. As a matter of fact, Allah declares that together with the book, he has revealed *wisdom* to the Prophet and taught him things he does not know. The commentators say that the *wisdom* in these kinds of signs is that the Prophet has explained in detail the forbidden things, hell, orders, prohibitions, provisions, good news and warnings that are described in the Qur'an in a concise manner. The fact that the Prophet Muhammad was sent to teach the Book and *wisdom* in it reveals the fact that *wisdom* is different from the Qur'an.

Wisdom, which is closely related to science, reason, understanding, experience, revelation, inspiration and justice, is an understanding and an ability that knows exactly what he knows, does what he does best, and gets all useful things by staying away from harmful.

As for the relationship between *wisdom* and the book; *wisdom* is the book itself and its advices and at the same time as it is the applications and explanations that explain and provide a thorough understanding of the book. The *wisdom* in the Prophet is a sharp understanding, a right idea, a best way of knowing, reaching to goodness, and protection from evil, and a solid experience. At the same time, we can say that it is a measure and a capability that will help to distinguish between good and evil and between right and wrong, to determine truth. The Prophet, whom Allah has given the *wisdom*, explains the book with it and shows how to apply it in the most beautiful way, everything is done as it should be.

We also see that *wisdom* has a very close sense of meaning with the words *mizân* and *furkân*. Because the concepts of *mizân*, *furkân* and *wisdom* are combined in the meanings of judgment, decency and domination. A prophet, or a righteous believer, by ruling with divine decrees sent down by Allah, distinguishes the truth from the wrong and leads to a proper act, by directing people to right path Thus, he has done a precise, accurate and solid work.

The common point in these measures is that they become as a personal ability making him to direct his idea, taking right action, and doing his job nicely. These are first given to the prophets, and then to the righteous people with piety. A person, who arrives at a level that can use these measurements, has reached a great deal of good, has had a light that illuminates his way and can be easily used whenever he needs. Such a human lives the world brightly, it enlightens its surroundings and acquires a superior position in eternal life.

Keywords: Qur'an, Commentary, *mizân*, *furkân*, wisdom

Giriş

Allah Teâlâ insanlığa hakkı, adaleti, doğruyu ve güzeli öğretmek ve bu faziletlerin anlaşılıp benimsenmesi ve yaşanması hususunda bilfiil örnek olmak için peygamberler göndermiş, onların kalplerine de hakka kılavuzluk edecek (hidayet) mahiyette kitaplar indirmiştir. Fakat Kur'ân'a bakıldığında peygamberler vasıtasıyla insanlara olan ilahî lütuf ve yardımın sadece *kitapla* sınırlı kalmadığı, bunun yanında ona destek mahiyetinde *Mîzân*, *Furkân* ve *Hikmet*'in de indirildiği ifade edilmektedir. Bu çalışmada, nübüvvet ve risaletin tamamlayıcı bir unsuru olarak gördüğümüz bu üç Kur'ân kavramını ve bunların hem peygamberlik ve kitapla ilgisini hem de kendi aralarındaki bağlantıyı tespit etmeye çalışacağız.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Mîzân

Peygamber ve ilahi kitapla bağlantısı itibariyle ilk ele alınması gereken kavramın *mîzân* olduğunu söyleyebiliriz. “Mîzân” kelimesi, adâleti gözetme, dengede tutma, istikamet, sağlamlık, görüşte isabet ve akıl kuvvetine delâlet eden *Ve-ze-ne* (وزن) kökünden türemiş bir isimdir (İbn Fâris, 1399, 6: 107)¹. Masdar olarak *vezn*, aynı zamanda ağırlık ve hafifliği tartma işlemidir. Bu sebeple kendisiyle eşyanın tartıldığı âlete *مِيزَانٌ* (ç. مَوَازِين) denir. *Mîzân*'ın adalet, miktar ve bir şeyin ortası manaları da vardır. Tek bir tartı âletine bile, üzerinde tartılan ağırlıklar sebebiyle çoğul kalıbıyla *mevâzîn* denilebilir. (İbn Manzûr, 1414, 13: 446-448; Fîrûzâbâdî, 1426: 1238) Ebü'l-Bekâ'nın (ö. 1095/1684) tespitine göre *mîzân* Kur'ân'da hesaba çeken Zât itibariyle müfred, hesaba çekilenler itibara alınarak cemi lafızla zikredilmiştir. (t.y.: 946) *Mîzân* kelimesiyle Kur'ân, kâinattaki dengeye (el-Hicr 15/19, 21; er-Rahman 55/7, 8, 9; Işık, 2014: 84-94), ahlâkî ve hukûkî bir esas olarak ölçü ve tartıda âdil davranmaya (el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hûd 11/84-85; eş-Şu'ara 26/181-183; el-Mutaffifin 83/3), âhiretteki hesabın kusursuz bir adâletle yerine getirileceğine (el-A'râf 7/8-9; el-Kehf 18/105; el-Enbiyâ 21/47; el-Mü'minûn 23/102-103; el-Kâri'a 101/6-9) ve peygamberlere kitabın yanında verilen bir özellik, kâbiliyet ve ölçüye işaret eder (eş-Şûrâ 42/17; el-Hadîd 57/25). Peygamberlere ihsan edilen bu ölçü, mihenk ve kâbiliyetin, diğer seçkin insanlara verildiği de anlaşılmaktadır². Ancak konunun bu yönünü başka bir çalışmaya bırakarak biz bu makalemizde *mîzân*'ın peygamberlerle ilgili yönünü araştırmaya gayret edeceğiz.

1.2. Furkân

Peygamber ve ilâhî kitapla bağlantısı yönünden inceleyeceğimiz ikinci kavram *Furkân*'dır. “Furkân” kelimesi, “iki şeyin arasını ayırmak, birini diğerinden tefrik ve temyiz etmek” manalarına gelen *Fe-ra-ka* (فَرَّقَ) kökünden gelir (İbn Fâris, 1399, 4: 493-494; Elmalılı, 1993, 1: 353). Dolayısıyla *Furkân* masdar olarak “ayırmak”, isim olarak ise “ayıran şey” anlamını taşır. Bu ayırma işi de bazen hükümle, bazen kurtarma ile bazen de bir delil ortaya koymak ve yardım etmek gibi hakla batılın arasını ayıran eylem ve olaylarla olur (Taberî, 1420, 1: 99). Nitekim Bedir Gazvesi, hak ile bâtılı ayırdığı (Mücâhid b. Cebr, 1410: 355; Taberî, 1420, 13: 560-563), Müslümanların zafer kazanıp düşmanlarına üstün geldiklerini gösterdiği için *Yevmü'l-Furkân* diye isimlendirilmiştir (el-Enfâl 8/41; Taberî, 1420, 13: 560)³.

¹ Bu kök ve müştakları Kur'ân'da 23 yerde geçer. Üç yerde fiil hâliyle (el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182; el-Mutaffifin 83/3), üç yerde isim veya mastar (el-A'râf 7/8; el-Kehf 18/105; er-Rahman 55/9), bir yerde ism-i mef'ûl (el-Hicr 15/19), dokuz yerde tekil olarak *mîzân* (el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hûd 11/84, 85; eş-Şûrâ 42/17; er-Rahman 55/7, 8, 9; el-Hadîd 57/25), yedi yerde de bunun çoğulu olan *mevâzîn* (el-A'râf 7/8, 9; el-Enbiyâ 21/47; el-Mü'minûn 23/102, 103; el-Kâri'a 101/6, 8) şeklinde yer almıştır.

² er-Rahmân 55/7-9 (Mücâhid b. Cebr, 1410: 636; Ferrâ', t.y., 3: 113; Taberî, 1420, 22: 13); eş-Şûrâ 42/17 (Taberî, 1420, 21: 520; Sa'lebî, 1422, VIII, 307; İbnü'l-Cevzî, 1422, 4: 62).

³ *Furkân* kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yedi defa zikredilir. Altısı müfred (el-Bakara 2/53, 185; Âl-i İmrân 3/4; el-Enfâl 8/29; el-Enbiyâ 21/48; el-Furkân 25/1), birisi de *yevme'l-furkân* terkinde geçer (el-Enfâl 8/41).

Furkân esas itibariyle, peygamberlerin, ilahi kitapların/vahiilerin, peygamberlere verilen mucizelerin ve doğru davranışın hakkı batıldan ayırıcı vasfını ifade eder. Bu sayılanların ilk sırasında Kur'ân-ı Kerîm bulunmaktadır. Muhtemelen bu sebeptendir ki “*Furkân*”, onun isimlerinden biri olmuştur (el-Furkân 25/1; Taberî, 1420, 1: 93; Râzî, 1420, 24: 429). Nitekim Buhârî (ö. 256/870), Kur'ân'ın, hakkı bâtıldan ayırdığı için “*Furkân*” diye isimlendirildiğini söylemiştir (1992: “*Tefsîr*”, 24/1; İbn Fâris, 1399, 4: 494). Yine İbn Düreyd (ö. 321/933) de onun iman ile küfrün arasını ayırması sebebiyle böyle isimlendirilmiş olabileceğini ifade etmiştir (1987, 3: 1238). Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) ise *furkâm*, “hak ile bâtılın arasını ayıran tafsilî ilim” diye tarif etmiştir (t.y.: 166). Buna göre Kur'ân, hakkı bâtıldan, imanı küfürden ayıran bilgileri tafsilatlı bir şekilde ihtiva etmektedir. O, ihtivâ ettiği hüccetler, deliller, farz ve diğer hükümlerle çizdiği hudutlar vasıtasıyla haklı ile haksızın arasını ayırmaktadır. Bunu da hüküm ve yargı itibariyle haklıya yardım etmek ve haksızı yardımsız bırakmak sûretiyle gerçekleştirmektedir (Taberî, 1420, 1: 99). O, haktır; doğruyu, hakikati bildirir ve kendisine sarılanları en doğru ve en sağlam yola götürür (el-Bakara 2/252; Âl-i İmrân 3/103; Yûnus 10/108; el-İsrâ 17/9, 105; ez-Zümer 39/2, 41; el-Câsiye 45/6). Diğer ilâhi kitaplar da bu açıdan Kur'ân ile aynı özellikleri taşımaktadır. Ancak biz burada *furkân*ın ilâhî kitapların yanında peygamberlere verilen hakla batılı, doğruyla yanlış ayırıcı kuvvet ve kâbiliyet anlamı üzerinde duracağız.

1.3. Hikmet

Peygamber ve ilâhî kitapla bağlantısı olan üçüncü kavram “*Hikmet*”tir. *Hikmet* kelimesi lügat olarak “men etme” anlamına gelen Ha-ke-me (حكم) kökünden gelir. Hayvanı koştuktan engellediği için gеме *hakemetü'l-licâm* veya *hakemetü'd-dâbbe* denilmiştir. Aklını kullanamayan birinin elinden tutup onu yanlış yapmaktan engelleyen kişi *حَكْمَةُ السَّيْفِ وَأَحْكَمُهُ* der. Dolayısıyla *Hikmet* de insanı cehaletten ve yanlış işler yapmaktan alıkoyduğu için böyle isimlendirilmiştir (Bkz. Halîl b. Ahmed, t.y., 3: 66-67; İbn Düreyd, 1987, 1: 564; İbn Fâris, 1399, 2: 91). Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) *hikmetin* adalet, ilim ve hilme dayandığını söyler. Bir kimse hikmet ehli olduğunda “أَحْكَمُهُ التَّحَارُثُ: tecrübeler onu hakîm yaptı” denir (t.y., 3: 66). İbn Düreyd, “Sana öğüt veren, seni sınırlayan, iyiliğe çağıran veya çirkinlikten nehyeden her söz hikmettir” der (1987, 1: 564). Fîrûzâbâdî (ö. 816/1415) ise *hikmeti*; adalet, ilim, hilim, nübüvvet, Kur'ân ve İncil diye açıklar⁴. Elmalılı Muhammed Hamdî Efendi (ö. 1942), hikmetin iki esas yönüne dikkat çekerek “Masdar olarak *hikmetin* men'-i fesâd ve celb-i salâh manası vardır ki *hüküm*, *hükümet*, *muhkemlik* hep bu esastan alınmıştır” der (1993, 1: 915). Bu manalardan hareketle, *hikmeti*; “insanı cahillik, akılsızlık, haksızlık ve fesattan koruyup engelleyen ve ona iyi şeyleri kazandıran ilim ve anlayış” diye tarif edebiliriz.

İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), *hikmet* kelimesinin Kur'ân'ın öğütleri (el-Bakara 2/231, 269; en-Nisâ 4/113; en-Nahl 16/125), anlayış, ilim (el-En'âm 6/89; Meryem 19/12; Lokmân 31/12), nübüvvet (el-Bakara 2/251; en-Nisâ 4/54; Sâd 38/20), Kur'ân'ın tefsiri (el-Bakara 2/269) ve Kur'ân (en-Nahl 16/125) manalarına geldiğini söyler (1993: 28-29). Elmalılı'nın hikmetle ilgili tespitleri arasında ise şu manalar ön plana çıkar:

- Hikmet, ilim ve amelde ihkâm (sağlamlık), söz ve fiilde isabettir. Sözde isabet hakka, fiilde isabet hayra yöneliktir. Hikmete ters olan isabetsiz ve yanlış bir fiil, hem fiili yapana hem de eşyaya zarar verir ve telafisi olmayan bir ceza ile karşılık bulabilir. Kişi yaratılış gayesini, fitrî özelliklerini ve sosyal statüsünü iyi anlayıp ona göre hareket etmez ve haddini aşarsa, ıstırablı tecrübeler yaşayarak sonunda bunları anlar (Koçoğlu, 2017: 508).

⁴ Ayrıca bu kökten türeyen “*ahkame*”nin, sağlam yaptı; “*istahkame*”nin de bozulmaktan korudu manalarına geldiğini ifade eder (1426: 1095).

- İlim ve onunla ameldir. Herhangi bir nazarî ilim bizzat bir hikmet olmadığı gibi tesadüfî olan herhangi bir gayr-ı ilmî amel de öyledir. Yani ilim amele sebep olmalı, amel ilimden kaynaklanmalı ve her ikisi de zararı defedip maslahatı celbetmelidir.

- *Hikmet* bir nûrdur ki vesvese ile makamın arası bununla ayrılır (1993, 1: 915-929). Nitekim İbn Zeyd de (ö. 182/798-799) daha önce *hikmeti*, bu son maddeye yakın olarak “Allah’ın kalpte yarattığı ve kendisiyle o kulunu nurlandırdığı bir şey” diye tarif etmiştir (Taberî, 1420, 3: 87). İbn Atıyye de (ö. 541/1147) aynı minvalde, “*hikmet*, dinde fıkıh ve bir seciye ve Allah’tan bir nûr olan anlayıştır” tarifini nakleder (1422, 1: 212). Şunu da ifade edelim ki *hikmet* kelimesi Kur’ân’da iştirak-i mânevî veya lafzî ile çeşitli manalarda kullanıldığı için yerine göre tefsir edilmesi gerekir (Elmalılı, 1993, 1: 915). Biz ise yine burada *hikmet* kavramının özellikle peygamber ve kitapla ilişkisini tespit ve açıklamaya çalışacağız.

2. Mîzân, Furkân ve Hikmet’in İlâhî Kitap ve Peygamberle İlişkisi

Peygamberlere lütfedilen bu üç ölçünün peygamberler ve onlara indirilen ilâhî kitaplarla yakın bir alâkası vardır. Kur’ân’daki ilgili ayetler çerçevesinde bu bağlantının yönleri ve boyutları incelemeye ve araştırmaya değer bir mahiyet ve derinliktedir.

2.1. Mîzân’ın İlahi Kitap ve Peygamberle İlişkisi

Kur’ân-ı Kerim’de iki âyette *mîzân* kavramının *kitapla*, bu âyetlerden birinde de onun *kitapla* birlikte aynı zamanda demirle ilgisine yer verilmektedir. Ancak hemen şunu belirtelim ki bu âyetlerde geçen *mîzân* kelimesinin tefsiri ve yorumuyla ilgili müfessirler arasında bir ittifaktan söz etmek mümkün gözükmemektedir. Bu âyetlerin ilkinde şöyle buyrulur:

اللَّهُ الَّذِي أَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ (١٧)

“*Kitab’ı ve mîzânı hak olarak indiren Allah’tır. Ne biliyorsun, belki de kıyamet saati yakındır!*” (eş-Şûrâ 42/17).

Çoğunlukla burada geçen *kitap* Kur’ân, *mîzân* da adalet olarak anlaşılmıştır. Allah Teâlâ insanlar arasındaki anlaşmazlıklar insafla, adaletle çözülsün ve onlar hakkında Allah’ın kitapta emrettiği hükümlerle karar verilsin diye bu ikisini indirmiştir (Taberî, 1420, 21: 520). Kitabın cins ismi olduğu da söylenmiştir. Buna göre Yüce Allah’ın sadece Kur’ân’ı değil indirdiği bütün kitapları hak ile indirdiği anlaşılır (Zemahşerî, 1407, 4: 217; İbn Atıyye, 1422, 5: 31).

Mâtürîdî’ye (ö. 333/944) göre burada *mîzân* adaletten kinayedir, çünkü o adaletin tam olarak gerçekleşme yolu, vasıtası ve sebebidir (1426, 9: 117). *Mîzân* olmadan adalet olmaz. Bunlar birbirinin lâzım-ı gayr-i mufârikıdır. Mâtürîdî’ye göre bu âyette *mîzân* kelimesi *kitap* kelimesi üzerine atfedilirse “*Kitabı hak ile indiren ve insanlar arasına adaleti indiren veya koyduğu hükümlerin özelliği olarak adaleti indiren Allah’tır*” manası anlaşılır. *Mîzân, hak* kelimesi üzerine atfedilirse “*Kitabı hem hak ile hem de insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde uygulanacak hükümleri bakımından adalet ile indiren Allah’tır*” anlamına gelir (1426, 9: 117).

Bazı müfessirler de *mîzânın* indirilmesini, “Allah’ın adaleti ve insafi emretmesi, insanlara adaletle amel etmenin ilham edilmesi” şeklinde anlamışlardır (Sa’lebî, 1422, 8: 307; İbnü’l-Cevzî, 1422, 4: 62). Tıpkı “*Size elbise indirdik*” (el-A’râf 7/26) âyetinde olduğu gibi.

Bu âyetteki *mîzâna* insanların kullandıkları ve hak sahibine hakkının tam olarak verilmesinin vasıtası olan tartı âleti anlamı verenler de mevcuttur (Semerkandî, t.y., 3: 241; Sa’lebî, 1422, 8: 307; Zemahşerî, 1407, 4: 217; İbn Atıyye, 1422, 5: 31).

Alkame (ö. 62/682), *mîzânın* Hz. Muhammed (s.a.v) olduğunu söylemiştir. O, insanlar arasında *kitap* ile hükmeder (Sa’lebî, 1422, 8: 307; Savut, 2014: 467). Bu görüş *mîzânın* Peygamberimiz ile âdeta aynıleştirdiğini, “Ömerü’l-adl: adaletin ta kendisi olan Ömer” sözünde olduğu

gibi Peygamberimiz'in adeta mîzân/adalet kesildiğini göstermektedir. Nitekim kendisini ganimetlerin taksiminde adaletsizlikle suçlayan münafıklara cevap ve Peygamberimizin adaletini tevsik mahiyetinde; “Hiçbir peygamberin emânete hıyanet etmesi asla söz konusu olamaz. Kim böyle bir haksızlık yaparsa, kıyamet günü hıyanet ettiği şeyin günahıyla gelecektir. Sonra herkese yaptığı için karşılığı tastamam ödenecek ve hiç kimseye haksızlık yapılmayacaktır” (Âl-i İmrân 3/161) âyeti nâzil olmuştur (Vâhidî, 1411: 130).

Diğer bir görüşe göre mîzân, ilâhî kitaplarda açıklanıp da insanların amel etmesi gereken hükümler ve buyruklardır (Kurtubî, 1384, 16: 15).

Âyetteki mîzâna verilen anlamları dikkatlice incelediğimizde netice itibariyle, peygamber, kitap ve mîzân arasında sıkı bir bağ olduğu görülmektedir. Kitap, mîzânı emretmekte, mîzânın adeta canlı örneği ve temsilcisi olan peygamber kendisine verilen mîzân ile yine kendisine indirilen kitabı tebliğ edip açıklamaktadır. Sonuçta bunların her üçü de -insan vücudundaki damarların, kasların, et ve kemiklerin birbiriyle ilintili olarak bir bütün teşkil ettiği gibi- birbiriyle bağlantılı, irtibatlı ve bir bütünlük içinde insanlar için çok büyük bir anlam ifade etmektedir. Bir başka bakış açısından kitapla dinin hudutları korunurken, mîzânla da hayatın, malın ve mülkün hudutları korunmaktadır.

Peygamber, ilâhî kitap ve mîzân kavramları arasında var olan sıkı bağlantı ve ilişki diğer bir âyette şöyle ifade edilmektedir:

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ
وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ (٢٥)

“Biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür” (el-Hadîd 57/25)

İnsanların adaleti yerine getirmeleri için kitabı ve mîzânı Allah'tan alıp insanlara beyan eden rasûldür. Mâtürîdî âyete şu manayı verir: Rasüllerle beraber, dinin ve hudutlarının muhafaza edildiği kitabı ve malların hududunun korunduğu mîzânı indirdik. Mîzân sâyesinde insanların mallarından ne fazla almır, ne de onlara hakları eksik verilir (1426, 9: 535).

Buradaki kitabın da, bütün ilâhî kitapları ihtiva eden kitap cinsi olduğunu söyleyen müfessirler olmuştur (İbn Atıyye, 1422, 5: 269; İbn Âşûr, 1984, 27: 416). Elmalılı, “Kitaptan murad cinstir. Yazının bildirilmesi de zımındadır” der (1993, 6: 4756). Âyette rusûl kelimesinin cemi sîgasında olması da bu tercihi kuvvetlendirmektedir.

Bazı tefsirlerde mîzânın yani terazinin Nûh (a.s) zamanında indirildiği ve ona verildiği söylenmiştir (Semerkandî, t.y., 3: 410; Zemahşerî, 1407, 4: 480; Râzî, 1420, 29: 470; Beydâvî, 1418, 5: 190). Ancak Tâcu'l-Kurrâ el-Kirmânî (ö. 505/1111) bunu garip bir tefsir olarak görür. Doğrusunun ise “adalet ve ahkâm demek olan mîzânı edinmenin ilham edilmesi” olduğunu söyler (t.y., 2: 1050). İbn Atıyye, “insanların adaleti yerine getirmeleri için” ifadesinin, mîzânın adalet manasını kuvvetlendirdiğini belirtir (1422, 5: 269).

Elmalılı, buradaki mîzânla ilgili olarak “Mîzân da malum terazi demektir ki âlemdeki muvâzenet kanununun bir alâmet ve miyarı olarak eşyanın muvâzenetini tayin için kullanılır. Bunun indirilmesi ise cânib-i Hak'tan beşerin ilmine indirilmesi, ilham ile bildirilmesi, i'mâl ve isti'mâlinin öğretilip emrolunmasıdır ki bu da muvâzeneyi anlayan bir mîzân-ı aklî ve fikrî ile alâkadardır” der (1993, 6: 4756).

Bu âyette bir de demirden bahsedilmektedir. O da insanların kitap ve mîzândan istifade edebilmeleri için gerekli olan önemli bir âlettir. Demirde “büyük bir kuvvet” olduğu bildirilmektedir ki o da kendisiyle savaş yapılmasıdır. Bir de onda “insanlar için faydalar” mevcuttur. İnsanlar

demirden çeşitli maslahatları, hayatları ve sanayileri için faydalanırlar. Demir bütün sanatlarda ya âlet olarak ya da hammadde olarak kullanılır. Allah Teâlâ demiri, din düşmanlarına karşı kılıç, mızrak ve diğer silahları kullanarak Allah'ın dinine ve peygamberlerine, O'nu görmediği hâlde yardım edenleri ortaya çıkarmak için bu vasıfta yaratmıştır. Allah dilerse din düşmanlarını kendisi helâk edebilir, kimseye ihtiyacı yoktur, ancak müslümanları, kendisinden faydalanmaları ve Allah'ın emrine uyarak sevaba nail olmaları için cihâd ile mükellef kılmıştır (Bkz. Zemahşerî, 1407, 4: 480-481). “Bu, Allah'ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir” ifadesi, demirden kastın silah olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir (İbn Atıyye, 1422, 5: 269).

Nitekim Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *kitab*, *mîzân* ve *demir* arasındaki sıkı ilişkiyi birkaç yönden şöyle izah etmeye çalışır:

1. Kulun sorumluluğu yapılması gerekenin yapılması ve terkedilmesi gerekenin terkedilmesi olmak üzere iki temel esasa dayanır. Yapılması gerekenlerden ruha ait olanlar bilgi türünden, bedene ait olanlar da göz, kulak, el, ayak gibi organların işleri nevindendir. *Kitap*, ruhun ihtiyaçlarını karşılayan ve ona ait işlerin yapılmasına vesile olur. Zira hakkı batıldan, delile dayalı olanı şüpheliden ayıran odur. *Mîzân* da, yapılması gereken bedenî fiillerin yerine getirilmesini sağlayan vasıtaadır. Çünkü yapılması zor olan işlerin çoğu, insanların birbirleriyle olan ilişkisine yöneliktir. *Mîzân* ise adaletin zulümden, fazlalığın noksanlıktan kendisiyle ayırt edildiği şeydir. *Demire* gelince, yapısında şiddetli bir sertlik bulunup gerektiğinde insanları lüzumsuz işlerden alıkoyucu bir özelliğe sahiptir. Netice itibarıyla *kitab* kuvve-i nazariyeye (inanç ve düşünce kudretine), *mîzân* kuvve-i ameliyeye (gerekli amelleri yapma kudretine); *demir* de, gereksiz olan günah işleri terk etme kudretine işaret etmektedir.

2. Kulun muamelesi ya Yaratıcı ile olur ki bunun yolunu ilâhî *kitâp* öğretir. Ya da bu muamele yaratılanlar ile olur. Yaratılanların bir kısmı mü'min kardeşlerimiz olarak dostlarımız olsa da diğer bir kısmı düşmanlarımızdır. Dostlara âdil bir şekilde muamele etmek gerekir ki bu ancak *mîzân* ile sağlanır. Düşmanlara muamele ise şartlar gerektirdiğinde *demir* (silah) ile olmak durumundadır.

3. İnsanların bir kısmı önde gidenlerdir (sâbikûn) ki bunlar halka *kitabın* muktezâsına göre muamele ederler. Kendilerine insafli davranılmasa bile, onlar insafli ve âdil olurlar. Şüpheli şeylerden uzak dururlar. Bir kısmı orta yolu izleyenlerdir (muktesıd). Bunlar, insanlara insafli davranan ve başkalarından da insafli davranmalarını bekleyenlerdir. Dolayısıyla bunlar için bir *mîzân* (ölçü) gereklidir. Üçüncü kısım ise zalimlerdir ki bunlar kendilerine âdil davranılmasını istedikleri halde, başkasına âdil davranmayan kimselerdir. Bunların zulümlerini ve kötülüklerini *demir* ile engellemek lazımdır.

4. Din ya usûl veya fûru, bir diğer ifâdeyle ya marifet veya ameldir. Usûlün alınacağı kaynak kitaptır. Fûrûdan maksat ise insanların maslahatlarının sağlandığı ve âdil düzenlerinin gerçekleştirildiği işler ve amellerdir. Bu da ancak *mîzân* ile elde edilir. Binâenaleyh bu, adalete riayet etmeye bir işarettir. *Demir* ise, bu iki yolu terk eden tedip etmek için kullanılır (1420, 29: 470).

Kitap, *mîzân* ve *demir* indirilmesinin sebebi Allah'a ve resullerine giyaben ihlâsla yardım edenlerin ortaya konmasıdır. *Kitaptan* deliller çıkarılır, adalet ikâme edilir. *Demirden* yapılan harp âletleri de Allah yolunda cihat için kullanılır. Bunları yapanlarla yapmayanlar birbirinden ayrılır (Bkz. Ebû Hayyân, 1420, 10: 114). Bu üçünün indirilme sebebi insanların adaleti ikame etmeleridir. *Mîzân* ile insanlar arası muameleler, *kitaba* uymakla da âhirete dair meseleler dengede olur (Âlûsî, 1415, 14: 188).

Bu âyette ayrıca *kitab* ve *mîzânın*, adaleti temin için askerî gücü olan bir idareciye ihtiyacı olduğuna işaret edilmektedir. Zira nefsin tabiatında başkalarına zulmetme eğilimi vardır (Âlûsî, 1415, 14: 188). Diğer taraftan adalet de mülkün temelidir. Bu ikisi birbirinden ayrılmayan iki temel unsurdur (Bağdemir, 2009: 283-284).

Mîzânın özellikle *Kur'ân* ile sıkı bir ilişkisi vardır. Râzî bu ikisi arasında şöyle bir bağ kurar. Ona göre Rahmân sûresinde bahsedilen “*mîzânın konulması*” adalete işarettir. Burada şöyle bir incelik vardır: Allah Teâlâ Rahmân sûresinde önce ilimden bahsetti, peşinden ilim çeşitlerinin en şerefliğini ihtiva eden *Kur'ân*'ı zikretti. Sonra adaletten bahsetti, peşinden onu en yakından ilgilendiren hususu dile getirdi ki o da *mîzân* yani ölçü-tartıdır. Bu âyetler tıpkı, “*Biz, kitabı ve mîzânı indirdik*” (el-Hadîd 57/25) ayeti gibidir. Bu ikisi, insanlar Kitap'la amel etsinler ve o Kitap'ın emrettiği şeyi *mîzân* ile yerine getirsinler diye indirilmiştir (Râzî, 1420, 29: 342).

Mîzân ile *Kur'ân* kelimelerinin *Kur'ân*'daki kullanılışları da birbirlerine benzemektedir. Cenâb-ı Hak, Rahmân sûresinin 7-9. âyetlerinde *mîzân* kelimesini, her defasında farklı bir mânada olmak üzere üç defa kullanmıştır. Birincisi, tartı aleti ve o aletin konulması; ikincisi, masdar mânasına, “*tartmada haddi aşmayın*” anlamında; üçüncüsü ise mef'ûl manasında, “*ölçülen-tartılan şeyleri eksik yapmayın*” demektir. Allah Teâlâ bu üç manayı da, daha şümüllü olan *mîzân* kelimesiyle ifade etmiştir. Bu kelime tıpkı *Kur'ân* lafzına benzemektedir. Allah Teâlâ *Kur'ân* kelimesini, “*Onun okunmasını takib et*” (el-Kıyâme 75/18) âyetinde masdar manasında; “*Onun toplanması ve kur'ânı bize aittir*” (el-Kıyâme 75/17) âyetinde “okunan şey” manasında ism-i mef'ûl; “*Eğer kendisiyle dağların yürütüldüğü bir Kur'ân olsaydı, elbette bu Kur'ân olurdu*” (er-Ra'd 13/31) âyetinde ise “içinde okunan şeyin bulunduğu kitap” manasında kullanmıştır. *Kur'ân* ile tartı manasındaki *mîzân* arasında şöyle bir benzerlik de vardır: *Kur'ân*'da, diğer kitaplarda bulunmayan bir ilim; *mîzân*'da da diğer âletlerde bulunmayan bir adalet vardır (Râzî, 1420, 29: 343-344).

Mâtürîdî, *mîzânın* üç türlü olduğundan bahsedildiğini söyleyerek birinci sırada *aklı* zikreder (1426, 9: 464). Peygamberlerin fetanet sıfatı düşünüldüğünde *mîzânın* bu yönden de peygamberlerle sıkı bir ilişkisinin olduğu görülür.

Mîzânın hak ile de sıkı bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Allah, bütün her şey hak ve adalet üzere olsun diye gökleri ve yeri hak ve adaletle, hikmete uygun olarak yaratmış (el-En'âm 6/73; İbrahim 14/19; el-Hicr 15/85; en-Nahl 16/3; el-Ankebût 29/44; ez-Zümer 39/5; ed-Duhân 44/38-39; el-Câsiye 45/22; el-Ahkâf 46/3; et-Teğâbün 64/3), *Resûl*'ünü hak ile göndermiş (el-Bakara 2/119; en-Nisâ 4/170; el-A'râf 7/43, 53; Fâtır 35/24), *Kitab*'ı ve *mîzânı* hak ile indirmiş (el-Bakara 2/176, 213, 252; Âl-i İmrân 3/3, 108; en-Nisâ 4/105; el-İsrâ 17/105; eş-Şûrâ 42/17; ez-Zümer 39/2, 41...) ve hak ile hükmetmeyi emretmiştir (Sâd 38/22, 26). Bunun bir neticesi olarak insanlara da ölçüyü eksik yapmayıp hak ve adaletle tartmalarını emretmiştir (Bkz. İbn Kesîr, 1420, 7: 490). Dolayısıyla *hak* sıfatı peygamberleri, kitapları ve *mîzânı* bir çatı altında yani kendi gölgesinde toplayabilmektedir.

Bu açıklamalardan hareketle *mîzânın*, diğer anlamları yanında, peygamberlere verilen eşya ve olaylardaki muvâzeneyi anlayıp onu en güzel şekilde gerçekleştirebilen bir akıl, firâset ve kâbiliyeti ifade ettiğini söyleyebiliriz. Bu sâyede peygamber, ilâhî kitabın hükümlerini de hakıyla anlayıp onları âdil bir şekilde tatbik edebilir.

2.2. *Furkân*'ın İlâhî Kitap ve Peygamberle İlişkisi

Furkân kavramının, önceki peygamberler ve kitaplarla çok yakın bir alâkası olduğu anlaşılmaktadır (el-Bakara 2/53, 185; Âl-i İmrân 3/4; el-Enbiyâ 21/48; el-Furkân 25/1). Nitekim İbn Abbâs (ö. 68/687-88), “*el-Furkân*; Tevrat, İncil, Zebur ve *Furkân*'ın hepsine de verilen bir isimdir” demiştir (Taberî, 1420, 2: 70).

2.2.1. Önceki İlâhî Kitaplar ve Peygamberlerle İlişkisi

Bir kısım âyetlerden *Furkân*'ın önceki kitaplara sıfat olduğu ve peygamberlere verildiği görülmektedir. Nitekim;

وَإِذْ أَنْبَأْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

“Doğru yolu bulasınız diye Musa’ya Kitab’ı ve furkânı verdik” (el-Bakara 2/53) âyetindeki “*furkân*” kelimesine “hak ile batılı ayırma” manası verildiği gibi “kitabın kendisi furkândır, hak ile batılın arasını ayıran da odur” diyen de olmuştur. Taberî de (ö. 310/922) bu ikinci manayı tercih etmiş, *furkân*’ın kitabın sıfatı olduğunu bildirmiştir (1420, 2: 70-71). İbn Zeyd bu âyetteki *furkân*’ın *yevme’l-furkân*’daki ile aynı manada olduğunu ifade etmiş, Allah Teâlâ Bedir günü Resûlullah (s.a.v) ile müşriklerin arasını ayırdığı gibi Musa’ya da *furkân* vererek yardımıyla onu selamete çıkarıp kurtardığını, böylece onunla Firavun ve kavminin arasını ayırdığını, hak ile batılın arasını ayıran bir olay meydana getirdiğini söylemiştir (Taberî, 1420, 2: 71). Yani burada *furkân*’a yardım ve zafer manası verilmektedir. Zira zaferden önce iki hasım taraftan hangisinin galip, hangisinin mağlup olacağı bilinmezken zaferden sonra üstün olanla zayıf olan açıkça ayrılmış olmaktadır (Râzî, 1420, 3: 514).

Mâtürîdî, kendisinde helâllar ve haramlar beyan edilip araları ayrıldığı için kitabın *furkân* diye isimlendirildiğini ve bu vasfa sahip bütün kitapların aynı şekilde tavsif edildiğini söylemiştir (1426, 1: 461-462).

Nehhâs’a (ö. 338/950) göre bu âyetle ilgili olarak söylenen sözlerin en güzeli Mücâhid’in (ö. 103/721) sözüdür ki o da: “*Furkân*, Allah’ın Musa’ya hak ile batılın arasını ayırmayı öğretmesidir” (1421, 1: 53; Kurtubî, 1384, 1: 399; Semîn el-Halebî, t.y., 1: 359). Nitekim İbn Kesîr de (ö. 774/1373), *furkân*’ı hak ile batılın, hidayet ile dalaletin arasını ayıran şey diye açıklar (1420, 1: 261).

Yani *furkân*’ın manaları arasında bir ayırma ve karar verme kabiliyetinden bahsedebiliriz. Elmalılı, “Burada atıf hasebiyle *furkân*’ın Hazreti Musa’ya kitap ile beraber bahşedilmiş olan bir kudret-i hâkimiyet olması bizce daha mütebâdir görünüyor. Tûr’dan kitap ile avdetinde de bunun bir tecellî-i mahsusu olmuştur ki âtîdeki âyet kısmen bunun beyanı demektir” (1993, 1: 353) diyerek bu kâbiliyete vurgu yapar. Bir sonraki âyette Allah’ın Hz. Musa’ya başkaca bir kuvvet verdiğine işaret edildiğini söyleyerek artık onun Benî İsrâil üzerinde icrâ-yı ahkâma başladığını, hükûmet nimetine nâil olduğunu söyler. Hükûmetten kastı da İsrâiloğulları’nı idare etmek ve haklarında hüküm vermektir. Nitekim Hz. Musa bu âyette onlara buzağıya tapmakla kendilerine yazık ettiklerini söyleyerek onları tevbeye davet etmiş, tevbe edenlerin günahı ısrar edenleri öldürmeleri hükmünü vererek toplumu temizleme yoluna gitmiştir. Elmalılı, tevbe ve katil emrinin, mes’ûliyeti Hz. Musa’ya ait bir tasarruf-i niyâbî olduğu görüşündedir ki *furkân* kabiliyetinin de bu şekilde tatbik edildiğini ve burada tezahür ettiğini ifade eder (el-Bakara 2/54; 1993, 1: 354-355).

Yukarıda geçen âyetteki *furkân*’a yardım, zafer, ferah, çıkış yolu, şüphelerden çıkış, kurtuluş, denizin yarılması, hakla batılın arasını ayıran mucizeler gibi manalar da verilmiştir (Taberî, 1420, 1: 98-99; Semerkandî, t.y., 1: 53; Zemahşerî, 1407, 1: 140; Ebû Hayyân, 1420, 1: 326; Ebû’s-Süüd, t.y., 1: 102; Âlûsî, 1415, 1: 260; Elmalılı, 1993, 1: 352-353) ki sonuçta hepsi de aynı manayı ifade etmektedir. *Furkân* Tevrat’ın bir vasfı olduğu gibi onun yanında Hz. Musa’ya lütfedilen doğruyu yanlıştan ayırma kabiliyeti ve Hz. Musa’nın haklı, Firavun ve avenesinin haksız olduğunu ortaya koyan olayların tamamına verilen bir isimdir.

Furkân’ın Tevrat’la ilgisini gösteren bir âyet de şudur:

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ

“Andolsun, biz Mûsâ ile Hârûn’a, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için o *Furkân*’ı (Tevrat’ı) bir ışık ve öğüt olarak verdik” (el-Enbiyâ 21/48).

Âyetteki *furkân*’ı İbn Zeyd “Allah’ın Musa ve Harun’a verdiği haktır, Firavunla aralarını ayırmış ve aralarında hak ile hükmetmiştir” şeklinde tefsir etmiş, Taberî de bunu Kur’ân’ın zahirine en yakın görüş olarak kabul etmiştir (1420, 18: 453).

İz b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), bu âyetteki *furkân*'ı, "hak ile batılın arasını ayıran Tevrat veya Musa'nın hakkı ile Firavun'un batılını ayıran bürhân (delil) veya Musa ile Firavun'un arasını ayıran yardım, zafer ve kurtuluş" diye tefsir etmiştir (1416, 2: 326).

İbn Âşûr (ö. 1973), "Furkân, hak ile batılın arasını ayıran söz veya fiildir" der. Zira Allah Teâlâ Bedir Gazvesi'ni "*Furkân Günü*" diye isimlendirmiştir. Çünkü o gün Müslümanların kuvvet ve zaferi ortaya çıkmaya başlamıştır (1984, 17: 88-89).

Müfessirlerin bu âyetteki *furkân*'ı, ya Tevrat'ın bir sıfatı veya onun yanında peygamberlere verilen ve doğru ile yanlışın birbirinden ayrılmasını sağlayan her türlü aklî, ilmî, irfânî, kavli ve fiilî delil olarak anladıklarını söyleyebiliriz.

Furkân'ın ilâhî vahyin bir sıfatı olarak kullanıldığı âyetlerden biri de şöyledir:

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ (۳) مَنْ قَبِلَ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ (۴)

"O, sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi. O, daha önce Tevrat'ı ve İncil'i insanlar için birer hidayet olarak indirmişti. Furkan'ı da indirdi. Şüphesiz, Allah'ın âyetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir" (Âl-i İmrân 3/3-4)

Bu âyette *furkân* ile Kur'ân'ın, Zebûr'un, bütün ilahî kitapların ve peygamberlere verilen mucizelerin kastedildiği söylenmiştir (Taberî, 1420, 6: 163; Zemahşerî, 1407, 1: 336; Râzî, 1420, 7: 133). "*Furkân'ı indirdi*" ifadesiyle ilgili Taberî, "İsa (a.s)'ın durumu gibi farklı grup ve dinlerin ihtilaf ettiği muhtelif konularda hak ile batılın arasını ayırma kabiliyetini indirdi" manasını nakletmiş ve bunu diğer tefsirler arasında en sahih kavil olarak görmüştür (1420, 6: 162-164). İbn Atıyye, mananın umumî olduğunu söylemiş ve bazı müfessirlerden, eski-yeni hak ile batılı ayıran her olayın, Allah'ın her fiil ve mahlûkunun *furkân* olduğu görüşünü nakletmiştir (1422, 1: 399. Krş. Ebû Hayyân, 1420, 3: 18).

Râzî'nin naklettiği ancak kabul etmediği bir görüşe göre bu âyetteki *furkân* kelimesi, Allah Teâlâ'nın ilahî kitaplarla, aklen ve naklen gerekli olan bütün şeyleri beyan ettiğine delâlet eden bir sözdür (1420, 7: 133).

Görüldüğü üzere *furkân* hem ilâhî kitapları vasfetmekte, hem de onlardan ayrı olarak peygamberlere verilen ve ayırıcı bir özelliğe sahip olan ilim, firaset, delil, olay gibi muhtelif şeyleri ifade etmektedir.

2.2.2. Kur'ân-ı Kerîm'le İlişkisi

Furkân'ın Kur'ân'la alâkasını vurgulayan bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ

"(O sayılı günler), insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'ân'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır..." (el-Bakara 2/185)

Burada Kur'ân'ın hâli olarak zikredilen *furkân*, "dinde şüphelerden ve dalâletten bir çıkış yolu" olarak tefsir edilmiştir (Mâtürîdî, 1426, 2: 44; Semerkandî, t.y., 1: 123; Ebû's-Süûd, t.y., 1: 200). Âyete, "*O Şehr-i Ramazan ki insanları irşad için hak furkânı, hidâyet delili beyyineler hâlinde Kur'ân onda indirildi*" diye meal veren Elmalılı, sanki Kur'ân'ın hakkı batıldan tefrik etmede bir ölçü olduğuna dikkat çekmek ister gibidir (1993, 1: 641). Burada *furkân*'ın Kur'ân'a âit bir özellik olarak zikredildiği açıktır. Şu âyette ise *furkân*, âlimlerin çoğuna göre Kur'ân'ın ismi olarak zikredilmiştir:

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا

“Âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna Furkân’ı indiren Allah yüceler yücesidir” (el-Furkân 25/1)

Mikdâd b. Esved (r.a) (ö. 33/653) şöyle demiştir: “...Nebî (s.a.v) *Furkân*’ı getirdi, onunla hakla batılın, baba ile oğlun arasını ayırdı...” demiştir (Ahmed, t.y., 6: 2; İbn Ebî Hâtim, 1419, 8: 2659; İbn Hibbân, 1414, 14: 489). Buna göre Furkân, yapılması ve sakınılması gereken şeylerin (Mâtürîdî, 1426, 8: 3), mü’min ile kâfirin (Kurtubî, 1384, 13: 2) arasını ayırmaktadır. Kur’ân’ın bu vasfından dolayı “Furkân” diye isimlendirildiğini yukarıda da bir nebze görmüştük. Şimdi bunun diğer bir sebebine temas edelim. Taberî, el-Furkân 25/1 âyetini, “Hak ile batılın arasını ayırmayı, bölüm bölüm, sûre sûre indiren...” şeklinde tefsir eder (1420, 19: 233). Buna göre Kur’ân’a “Furkân” isminin verilmesi, onun münecemen, kısım kısım indirilmesi ve ayrı ayrı sûreler hâlinde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu görüşe diğer bir kısım tefsirlerde de rastlamak mümkündür (Mâtürîdî, 1426, 8: 4; Zemahşerî, 1407, 3: 262; Râzî, 1420, 24: 429; Ebû’s-Süüd, t.y., 6: 200).

Sonuç olarak *Furkân* Kur’ân’ın hem isimlerinden biri hem de onun en bariz vasfıdır. Buna yakın olarak Kur’ân’ın bir vasfı da *el-Fasl*’dır (et-Târik 86/13). Bu da hakla batılın arasını ayıran, hak ve hüküm manalarına gelir (Taberî, 1420, 24: 362; Zemahşerî, 1407, 4: 737).⁵

*Furkân*ın kitap ve peygamberle ilişkisine gelince o ilâhî kitapların bir vasfıdır, hak ile bâtılı ayırmaları sebebiyle kitaplara verilen bir isim ve sıfattır. Aynı zamanda peygambere lütfedilen bir özelliktir; hüküm verme, hükmederek doğru ile yanlış ayırma ve yönetme kabiliyetidir. Hem ilâhî kitabın içinde hem de onun hâricinde bir özellik ve yardımdır diyebiliriz.

2.3. Hikmet’in İlahî Kitap ve Peygamberle İlgisi

Hikmet Kur’ân’da yirmi yerin on ikisinde *kitap* kelimesiyle birlikte geçer. Bundan hareketle *hikmetin*, Peygamberlere kitapla birlikte verilen, ancak ondan farklı olan tafsili hükümler, emirler ve nehiyeler olduğu söylenmiştir (Âl-i İmrân 3/48, 81; en-Nisâ 4/54; el-Mâide 5/110; Yûsuf 12/22; Meryem 19/12; el-Enbiyâ 21/74; el-Kasas 28/14; ez-Zuhuruf 43/63; Taberî, 1420, 3: 87-88; Mâtürîdî, 1426, 1: 572; Râzî, 1420, 4: 59; 8: 277). Nitekim Allah Teâlâ, Resûlü’ne kitapla birlikte hikmet de indirdiğini ve ona bilmediği şeyleri öğrettiğini beyan eder (en-Nisâ 4/113. Ayrıca bkz. el-Bakara 2/231; Âl-i İmrân 3/79; el-Ahzâb 33/34). Taberî bu âyetteki *hikmetin*, Kur’ân’da özlü bir şekilde anlatılan haramlar, helaller, emirler, yasaklar, hükümler, müjdeler ve uyarıların Peygamber tarafından tefsir edilmesi olduğunu söyler (1420, 9: 200). İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ise *hikmet* için şu tefsirleri nakleder:

1. Vahiyle hüküm vermek,
2. Helal ve haram,

3. Kitapta olan hükümleri açıklamak, doğrunun ilhâm edilmesi, cevabın doğruluğunun kalbe ilkâ edilmesi (1422, 1: 470). Kur’ân’da Peygamber Efendimiz’in *kitabı* ve *hikmeti* öğretmek için gönderildiğinin bildirilmesi (el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum’a 62/2) de *hikmetin* Kur’ân’dan farklı olduğunu göstermektedir. Allah Resûlü (s.a.v) “*Şunu iyi bilin ki bana Kur’ân-ı Kerim ile birlikte (onun bir) benzeri de verilmiştir*” (Ahmed, t.y., 4: 131; Ebû Dâvûd, 1992, “Sünnet”, 5/4604, “Harâc”, 31-33/3050) ifadeleriyle kendisine verilen ve kitaptan farklı olan bu *hikmetten* bahsetmiştir.

İsrâ sûresinin 22-39. âyetlerinde bazı emir ve yasaklar sayıldıktan sonra, “*İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdir*” (el-İsrâ 17/39) buyrulur. Bu hikmetler arasında “Ölçü ve

⁵ Bkz. *Fasle'l-hutab* (Sâd 38/20); *Kelimetü'l-fasl* (eş-Şurâ 42/21); *Yevmü'l-fasl* (es-Sâffât 37/21; ed-Duhân 44/40; el-Mürselât 77/13-14, 38; en-Nebe' 78/17).

tartıyı doğru yapmak” da yer alır. Bu da *hikmet*’in hem *Kur’ân*’la hem de *mîzân* ve *Furkân*la alâkasına ve ortak noktasına işaret etmektedir.

Hikmet ile *kitap* arasındaki ilişkiye gelince; *hikmet*, kitabın bizzat kendisi ve öğütleri olduğu gibi aynı zamanda kitabı açıklayan, tafsil eden ve iyice anlaşılmasını sağlayan izahlar ve tatbikatıdır. *Peygamber*deki *hikmet* ise keskin bir anlayış, isabetli fikir, bildiğiyle en güzel şekilde amel ederek hayırlara ulaşma, şerlerden korunma ve sağlam bir tecrübedir. Aynı zamanda iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya, hakikati tespit etmeye yarayacak bir nûr, bir mîyâr, bir ölçü ve bir kabiliyet olduğunu söyleyebiliriz. Böylece *mîzân* ve *furkân* kelimeleriyle de çok kuvvetli bir anlam yakınlığına sahip olduğunu görüyoruz. Zira *mîzân*, *furkân* ve *hikmet* kavramların hüküm, ahkâm ve hükmetme manalarında birleşmektedir. Bir peygamber veya salih bir mü’min Allah’ın indirdiği ilâhî hükümlerle hükmederek doğruyu yanlıştan ayırıp isabetli bir fiile yol açar, insanları sırat-ı müstakime yönlendirir. Böylece tam yerinde, ölçülü, doğru, isabetli ve sağlam bir iş yapmış olur.

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm, peygamberlere ilahî kitapların yanında üç temel ölçünün verildiğini ve onların da bu ölçülerle en doğru yolda yürüyüp bu yolu insanlara da anlattıklarını beyan eder. Bu ölçülerden birini ifade eden *mîzân* kelimesi Kur’ân’da kâinattaki denge ve ölçü, adalet, bu adaleti sağlama vasıtalarının en önemlisi olan terazi, âhirette amellerin tartıldığı âlet gibi farklı manalarda kullanılmıştır. *Mîzân*ın peygamberler, ilâhî kitaplar ve demir ile de sıkı bir münasebeti olduğu görülmektedir. Burada bizim dikkat çekmek istediğimiz yönü ise peygamberlere verilen akıl ve dengeyi de içine alan ve söz ve fiillerin itidalini sağlayan bir ölçü, bir muvâzene, bir *mîzân*-ı aklî ve fikrî olmasıdır. İkinci ölçü olan *Furkân*, ilâhî kitapların ve bilhassa da Kur’ân’ın hem ismi, hem de vasfı olduğu gibi hem peygamberlere, hem de takvâ sahibi mü’minlere verilen ve hak ile batılın arasını ayıran maddî ve manevî, kavli ve fiilî her türlü ayırıcı vâsıta, tefrik ve temyiz kabiliyetidir. Eski-yeni hak ile batılı ayıran her olay, Allah’ın her fiil ve mahlûku *furkân* olarak isimlendirilmiştir. Bizim daha çok üzerinde durduğumuz *furkân* ise hak ile batılın arasını ayırma ve hükmetme kabiliyetidir. Allah, peygamberlerinin kalbine bir nûr ve tevfiik verir, onlar da bununla hak ile batılın arasını kolayca ayırırverirler. Üçüncü ölçü ise *hikmet*dir. İlim, akıl, anlayış, tecrübe, vahiy, ilham ve adaletle çok yakın ilgisi olan *hikmet*, bildiğini tam bilmeyi, yaptığını en güzel şekilde yapmayı, her türlü zarardan uzaklaşıp bütün faydalı şeyleri elde etmeyi sağlayan bir anlayış ve melekedir. Allah’ın kendisine hikmet verdiği peygamber, onunla kitabı açıkladığı gibi onun en güzel şekilde nasıl tatbik edileceğini de gösterir. Her şeyi olması gerektiği şekilde yerli yerince yapar. Bu üç ölçünün de ortak noktası insanda bir kâbiliyet hâline gelerek onun fikrine, sözüne ve fiiline yön vermeleri, en doğruya isabet etmesini sağlamalarıdır. Bunlar öncelikle peygamberlere verilir, daha sonra da derece derece takvâ sahibi kullara lütfedilir. Bu ölçüleri elde eden bir insan, dünya ve âhiretini mâmûr edecek çok büyük bir hayra ulaşmış, önünü aydınlatacak ve her ihtiyaç duyduğunda rahatlıkla kullanabileceği bir nûr elde etmiş olur. Bilhassa büyük bir zihnî kargaşanın yaşandığı âhîrzamanda bu ölçüler insan için son derece elzem hâle gelmiştir. Bu yönüyle bunlar Kur’ân’ın merkez kavramları arasında yer alırlar. Dolayısıyla bu kavramlar üzerinde ısrarla durularak insanların şuurlarına iyice yerleştirilmelidir ki hem dünya hayatının nizâmı, hem de âhîret hayatının selâmeti kolayca temin edilebilsin.

Mîzân, *furkân* ve *hikmet*in diğer manalarını ise farklı iki çalışmada ele almayı düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (t.y.). *Müsned*. 6 cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd (1415). *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bağdemir, A., (2009). "Adalet Mülkün Temelidir" Özdeyişi Üzerine, *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3, Spring 2009*, p. 283-296, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY.
- Beydâvî, N. (1418). *Envâru't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Buhârî, Ebû Abdillâh (1992). *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh (s.a.v) ve sünenihî ve eyyâmih*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Dâvûd (1992). *Sünenü Ebî Dâvud*. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî (1420). *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebû'l-Bekâ (t.y.). *el-Külliyât*. Thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Risale.
- Ebû's-Süüd el-İmâdî (t.y.). *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Elmalılı M. H. (1993). *Hak Dîni Kur'an Dili*. 8 cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Ferrâ', Ebû Zekerıyyâ (t.y.). *Meânî'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr - Abdül'Fettâh İsmail eş-Şelebî. 3 cilt. Mısır: Dâru'l-Mısrıyye.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (1426). *el-Kâmûsü'l-muhît*. Thk. Muhammed Nuaym el-Araksûsî. Beyrut: Risale.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (t.y.). *Kitâbu'l-Ayn*. Thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî - Dr. İbrahim es-Sâmırrâî. 8 cilt. Dâru'l-Hilâl.
- Işık, Ş., (2014). Rahman Suresi 7-9. Ayetler Çerçevesinde Kozmik Denge, *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/6*: 84-94.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1984). *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye.
- İbn Atıyye el-Endelüsî (1422). *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Abdü's-Selam Abdü's-Şâfî Muhammed. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasen (1987). *Cemheretü'l-luga*. Thk. Remzî Münîr Ba'lebekî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- İbn Ebî Hâtım er-Râzî (1419). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Es'ad Muhammed et-Tîb. 13 cilt. Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn (1399). *Mu'cemu makâyisi'l-luğa*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 cilt. Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân (1414). *Sahîhu İbn Hibbân bi-terîbi İbn Belbân*. Thk. Şuayb Arnaût. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (1420). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 cilt. Dâru't-Taybe.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (1414). *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (1422). *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdürrazzâk el-Mehdî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İz b. Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm (1416). *Tefsîru'l-Kur'ân*. Thk. Dr. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. 3 cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Tâcülkurrâ el-Kirmânî, Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza (t.y.). *Ğarâibu't-tefsîr ve acâibu't-te'vîl*. 2 cilt. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye - Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân.
- Koçoğlu, T., (2017). Harnâme'ye Hikmet Gözüyle Bakmak, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/22*, p. 499-510, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12264>, ANKARA-TURKEY.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1384). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Itfeyyîş. 20 cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr (1426). *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. Thk. Mecdî Baslûm. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mukâtil b. Süleymân (1993). *el-Vucûh ve'n-Nezâir*. Haz. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat.
- Mücâhid b. Cebr (1410). *Tefsîru Mücâhid*. Thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmi'l-Hadîs.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer (1421). *İ'râbü'l-Kur'ân*. Haz. Abdülmün'im Halil İbrahim. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Râgıb el-İsfahânî (1418). *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer (1420). *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-ğayb)*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed (1422). *el-Keşfü ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr - Nezîr es-Sâidî. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Savut, H., (2014). Hikmet ve Fıtrat Ekseninde Adaletin Temelleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/11 Fall 2014*, p. 455-478, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys (t.y.). *Bahru'l-ulûm*. 3 cilt. Yy.
- Semîn el-Halebî (t.y.). *ed-Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Thk. Ahmet Muhammed el-Harrât. 11 cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Seyyid Şerîf Cürcânî (t.y.). *et-Ta'rifât*. Y.y.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (1420). *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. Müessesetü'r-Risâle.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nisâbûrî (1411). *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. Thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer (1407). *el-Keşşâf an hakâiki gavâmızı't-Tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.